خراسان بزرگ: سال هشتم، شماره (۲۸)، پائیز ۱۳۹۶
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.8, No.28 Fall 2017

معرفی و طبقه‌بندی کتیبه‌های معماری عهد تیموری

محمد تقی آشوری[۱]
امیر مازیار[۲]
نفیسه گریوانی[۳]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۰۶
شماره صفحات: ۳۶-۲۱

چکیده

کتیبه مهم‌ترین عنصر تزئینی در معماری اسلامی است. خط در کتیبه‌های عهد تیموری به زیور آرایه ها آراسته شده تا پیام خود را با ایجاد حس لذت و تأمل، انتقال دهد. هدف اصلی این مقاله، طبقه‌بندی این کتیبه‌ها بر اساس هدف اولیه اجرای آن‌ها است؛ بنابراین سعی شده به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که: انواع کتیبه‌های معماری تیموری بر اساس اهداف اولیه‌ای که در طراحی آن‌ها نهفته است کدام‌اند؟ ویژگی‌های صوری و محتوایی این کتیبه‌ها چیست؟ و تحولات صورت گرفته در آن‌ها چه بوده است؟ روش پژوهش، تاریخی بوده و از رویکرد الگ گرابار در تقسیم‌بندی تجارب خط در هنر اسلامی استفاده شده است. ارزیابی داده‌های تحقیق حاکی از آن است که کتیبه‌های معماری تیموری را می‌توان به سه دسته کتیبه‌های خواندنی، پوشاننده و تزئینی کوچک تقسیم کرد. مهم‌ترین مشخصه‌های کتیبه‌نگاری عهد تیموری، کاربرد کتیبه‌های مادر و بچه با خط ثلث و کوفی، کاربرد گسترده کتیبه‌های کوفی بنایی در سطوح بنا، ابداعاتی در خط و ترکیب کتیبه‌های تزئینی کوچک و کاربرد گسترده دو رنگ آبی لاجوردی و فیروزه‌ای است. نوع خط و ترکیب کلی، از اشکال ساده‌تر و ابتدایی‌تر اوایل این عهد در سمرقند تا اشکال ظریف‌تر، پیچیده‌تر و منحنی‌تر اواسط و اواخر آن در ایران متنوع است. وسیع‌ترین سطوح پوشانده شده توسط کتیبه‌های پوشاننده در بناهای ایجادشده توسط تیمور و الغبیگ به چشم می‌خورند. محتوای کتیبه‌های سه‌گانه شامل آیات و احادیث، عباراتی در ستایش پروردگار و اولیای دین یا در تأکید بر مقام ظل‌اللهی سلطان بر زمین و فانی بودن دنیای خاکی و اطلاعات احداثیه بنا است.

واژه های کلیدی: تیموریان، کتیبه، طبقه‌بندی، طراحی، محتوا.

*** این مقاله مستخرج از رساله دکتری نفیسه گریوانی با عنوان بررسی دلالت های معنایی کتیبه های معماری تیموری با رویکرد نشانه شناسی تاریخی به راهنمایی دکتر محمد تقی آشوری و مشاوره دکتر امیر مازیار در دانشگاه هنر است.**

۱. استاد دانشگاه هنر. شهرتهران. ایران taghi.ashouri@gmail.com
۲. استادیار دانشگاه هنر. شهر تهران. ایران maziar1356@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی (نویسنده مسئول) gerivani.mail@gmail.com

مقدمه

تیموریان فصلی را در تزئینات معماری ایران رقم زدند که گرچه سرشار از نوآوری‌های چشمگیر نیست اما به گواه شواهد تاریخی، نمایش اوج ظرافت و تکنیک است. آنان سیاست خاصی در اداره امور سرزمین‌های تسخیرشده داشتند که بازتاب آن را در انتخاب مضامین و طراحی کتیبه‌های ابنیهٔ این دوره می‌توان مشاهده کرد. تحقیقات متعدد و غالباً پراکنده‌ای در حوزه معرفی کتیبه‌های معماری عهد تیموری صورت گرفته است، هدف مقاله حاضر این است که با در نظر گرفتن انگیزه‌ها و اهداف تیموریان در خلق آثار هنری‌شان به معرفی و طبقه‌بندی این کتیبه‌ها بپردازد و ذهن را بیشتر از کشف «چه»، به واکاوی «چگونه» هدایت نماید: کتیبه‌های معماری عهد تیموری چگونه و تحت چه سازوکاری نقش خود را ایفا می‌کرده‌اند؟ مشخصات و الگوی طبقه‌بندی آن‌ها چه بوده است؟ ازآنجایی‌که نظرات و طبقه‌بندی‌ای که گرابار در خصوص نوشتار در کتاب واسطه‌گی زینت خود ارائه می‌دهد با اهداف نگارش این مقاله سنخیت داشته، از آن‌ها در انجام این پژوهش استفاده شده و با مطالعهٔ کتیبه‌های برخی از شاخص‌ترین ابنیه عهد تیموری، کارکرد نظریه مذکور بر بخشی از هنر اسلامی به تجربه گذاشته شده است. تجربه‌ای که می‌تواند در نوع خود جدید باشد. در بخش بررسی و ارزیابی، به استخراج ویژگی‌های مشترک و کلی انواع این پدیده‌ها، پرداخته خواهد شد.

پیشینه تحقیق

اطلاعات اولیه موردنیاز در مورد ویژگی‌های صوری و محتوایی کتیبه‌های ابنیه تیموری در خراسان، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد حسین مهرپویا (۱۳۷۱) با همین عنوان در دسترس است؛ اما این داده‌ها طبقه‌بندی یا تحلیل نشده‌اند. منابع بسیاری در حوزهٔ معماری عهد تیموری به کتیبه‌ها و مشخصاتشان به‌عنوان بخشی از تزئینات معماری اشاره دارند. مهم‌ترین این منابع کتاب معماری تیموری در ایران و توران اثر لیزا گلمبک و دونالد ویلبر (۱۳۷۴)، معماری تیموری در خراسان اثر برنارد اوکین (۱۳۸۶) و در مطالعات موردی، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، نگارش مهدی صحراگرد (۱۳۹۱) و The Timurud Shrine at Gazur Gah اثر لیزا گلمبک (۱۹۶۹) است. مقاله ویلر ام. تاکسون (۱۳۷۶) با عنوان جایگاه خوشنویسی در معماری مساجد توصیف کلی خوبی است که جنبه‌های مختلف کتیبه‌های معماری اسلامی را بررسی کرده است. مقاله بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری توسط محمدحسن الهی زاده و دیگران (۱۳۹۳) نیز بررسی مفیدی است که محدود به محتوای کتیبه‌هاست. سید مهدی حسینی نیا و دیگران (۱۳۹۵) در مقالهٔ مقایسهٔ کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود به بررسی سبک‌شناسانهٔ معماری، تزئینات و کتیبه‌های این دو بنا پرداخته و کتیبه‌ها را بیشتر ازلحاظ محتوی و مشخصات صوری رایج در تحلیل‌های توصیفی بررسی کرده است. مهناز شایسته‌فر مطالعات خود در حوزه کتیبه‌های تیموری را در قالب چند مقاله ارائه نموده است: تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی (۱۳۸۸)، بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان (۱۳۸۱)، بررسی تزئینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات (۱۳۸۹). مطالعات موردی مشابهی در مورد بناهای این دوره خصوصاً مسجد گوهرشاد نگاشته شده اما غالب آن‌ها محدود به بنا یا حوزهٔ جغرافیای خاصی بوده‌اند و امکان مقایسهٔ ادوار مختلف معماری تیموری را فراهم نکرده‌اند. در مقاله حاضر سعی بر آن است که خلأ یک طبقه‌بندی کلی در حوزه کتیبه‌های معماری تیموری برطرف شده و از خلال آن مشخصات این عناصر معرفی گردد. علاوه بر آن روش انجام این طبقه‌بندی و ملاک تمایز انواع کتیبه‌ها، به عمیق‌تر شدن در موضوع و فاصله گرفتن از توصیف صرف کمک می‌کند.

روش تحقیق و نمونه‌گیری

روش انجام این پژوهش تاریخی بوده و از بخشی از نظریات الگ گرابار[1]، نظریه‌پرداز هنر اسلامی، در خصوص نوشتار در هنر اسلامی (مطرح‌شده در کتاب واسطه‌گی زینت وی)، استفاده شده است.

جامعهٔ آماری تحقیق، کل بناهای عهد تیموری است که در مرحلهٔ نخست بررسی، ۵۵ بنا با ملاک‌های باقی بودن، غنی بودن و اصیل بودن (یا تعمیری بودن بر اساس نمونه‌های اصلی عهد تیموری) تزئینات برگزیده شد. به جهت گستردگی این نمونهٔ اولیه، پس از انجام مطالعه مفصل بر روی هر بنا و مشخص شدن شباهت‌ها و تمایزها، تعداد یازده بنا که نمایندهٔ ویژگی‌های اصلی کتیبه‌های بناهای تیموری بودند و جزو شاهکارهای هنر تزئین معماری در این دوره محسوب می‌شوند و ادوار اصلی معماری

1. Oleg Grabar

تیموری[1] را نیز پوشش می‌دهند انتخاب شده و نتایج بررسی‌ها با ارائهٔ تصاویری از نمایندگان هر مجموعه در بخش ارزیابی داده‌ها ارائه گردید. به‌این‌ترتیب نوع نمونه‌گیری، غیر احتمالی یا تورش‌دار بوده است. نمونهٔ آماری از یک بنا پیش از دورهٔ تیموری (که الگویی برای تزئینات عهد تیموری محسوب می‌شود) آغاز شده و با بناهایی که نماینده هر دوره هستند ادامه یافته و درنهایت به بنایی که (گرچه توسط تیموریان ساخته نشده اما) تداوم سنت‌های تیموری را به نمایش می‌گذارد خاتمه می‌یابد. صفه عمر (بخشی از مسجد جامع اصفهان) در عهد سلطان محمود مظفری در سال ۷۶۸ ق ساخته شده است و «کاشی معرق، مقرنس‌ها و ایوان [آن] را می‌توان به کارهای معماران شیرازی و اصفهانی در ابنیه ترکستان و سمرقند در زمان امیر تیمور مطابقه کرد» (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵۴۰) آرامگاه شادملک آغا در شاه زنده سمرقند (۷۸۵–۷۷۳ ق) «درخشان‌ترین پوشش کاشی اوایل عهد تیموری را نشان می‌دهد» (همان: ۳۱۷) و نه بنای دیگر هریک از اهمیت مشابهی در دورهٔ خود برخوردار هستند. این بناها عبارت‌اند از: کاخ آق سرای در سمرقند (۷۹۸–۷۸۱ ق)، آرامگاه خواجه احمد یسوی در ترکستان (۸۰۱–۷۹۹ ق)، گور امیر (۸۰۷–۸۰۳ ق)، مسجد بی‌بی خانم سمرقند (۸۰۸–۸۰۱ ق)، مسجد گوهرشاد مشهد (۸۲۱–۸۱۹ ق)، مدرسه الغ‌بیگ در سمرقند (۸۲۳–۸۲۰ ق)، حظیره خواجه عبدالله انصاری در هرات (۸۳۰–۸۲۹ ق)، مدرسه غیاثیه خرگرد خواف (۸۴۸–۸۴۶ ق) و مسجد کبود تبریز (۸۷۰ ق). همان‌گونه که ذکر شد دو بنای صفه عمر و مسجد کبود تبریز گرچه در حوزه خراسان نمی‌گنجد و توسط تیموریان ساخته نشده، ازآن‌جهت در نمونهٔ آماری گنجانده شده که نمونه‌هایی را که به ترتیب نمایانگر الگوها و میراث هنری تیموریان بوده معرفی می‌کنند. برخی از این بناها در عهد تیموریان و برخی در ادوار بعدی بازسازی و مجدداً تزئین شده‌اند؛ بنابراین تنها بخش‌هایی از این بناها در حوزهٔ تحقیق قرار گرفته که متعلق به دورهٔ تیموری بوده است. روش گردآوری مطالب، مطالعه کتابخانه‌ای و پژوهش میدانی بوده است.

کتیبه‌نگاری در معماری عهد تیموری

«درک زودهنگام این‌که رابطهٔ مستقیمی بین دل‌بستگی فرهنگی و اعتبار سیاسی وجود دارد، به تیموریان اجازه داد تا یکی از پیچیده‌ترین دربارهای تاریخ عالم اسلام را به وجود آورند». (Lentz, lowry, 1989: 13) آنان «حرمت‌گذاری به خط را از ایلخانان به ارث بردند و به خوشنویسی در مقام یک عنصر فرا فرهنگی جوامع اسلامی ارج نهادند» (آژند، ۱۳۸۷: ۹۰–۹۱). در این دوران بود که خط نستعلیق تکامل یافت و چنان پیشرفتی در خوشنویسی صورت گرفت که از آن با عنوان «دوران طلایی خوشنویسی ایرانی» (پوپ، اکرمن، ۱۳۸۷: ۱۹۸۴) نام برده می‌شود. شخص «تیمور توجه خاصی به هنر خوشنویسی داشته و شمار زیادی از نوادگان او جزو استادان خوشنویسی بودند. که می‌توان به بایسنغرمیرزا (وفات: ۱۴۴۳م/۸۴۷ق) و ابراهیم سلطان (وفات: ۱۴۳۵م/۸۳۹ق) اشاره کرد. این دو حامی هنر و ادبیات بودند و به شش شیوهٔ مختلف خوشنویسی کار می‌کردند». (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۳۲) از هر دو این شاهزادگان کتیبه‌هایی بر بناهای عهد تیموری برجای‌مانده است. از دیگر خوشنویسان بنام این عهد می‌توان جلال جعفر را نام برد که خط زیبای ثلث او در مدرسه خرگرد و بقعهٔ تایباد شایستهٔ ستایش است. «اغراق‌آمیز نخواهد بود کار وی را که آمیزه‌ای از توانمندی و ظرافت فراوان است اوج خوشنویسی با خطّ ثلث در ایران بنامیم» (اوکین،۱۳۸۶: ۱۵۴). و نیز می‌باید از مولانا میرک نقاش یاد کرد که گفته شده کتیبهٔ بیشتر بناهای نیمهٔ دوم قرن نهم هجری هرات، به دست او خوشنویسی شده است (پوپ و اکرمن، ۱۳۸۷: ۱۹۸۵). سلطان‌علی مشهدی و عبدالله طباخ هروی نیز از کاتبان بنام کتیبه‌های هرات در اواخر عهد تیموری بوده‌اند.

هنر خوشنویسی با اجرای ماهرانهٔ هنرمندان معرق‌کار، سفالگر یا حجار به سطح بنا سرایت می‌کرد؛ اما تنها وجه خوشنویسانِ خط نبود که بناهای تیموری را زینت می‌بخشید، بلکه کتیبه‌های تیموری جنبه‌های زیبایی شناسانهٔ متنوعی را عرضه می‌کردند که در نوع خود بدیع می‌نماید.

تیموریان ابتکاراتی در نوع خط و ترکیب کلی آن رقم زدند. نوع خط در کتیبه‌های این عهد، یا هندسی است یا مستدیر. در نوع هندسی بیشتر از خط کوفی استفاده شده است و در نوع مستدیر، خط ثلث بر خطوط کوفی، تعلیق و نسخ غلبه دارد. خط کوفی بنایی امکان ایجاد ترکیب‌های متنوعی از کتیبه‌های ساده تا پیچیده را فراهم می‌آورد؛ در مورد خط ثلث نیز، ملاحظات تجسمی در گسترش کاربرد آن در کتیبه‌ها دخیل بوده است. این خط زمانی در کتیبه‌های تیموری استفاده می‌شد که «تقریباً

---

۱. «معماری این دوره را تقریباً می‌توان به چهار مرحله یا مقطع تقسیم کرد: عمارات دوره تیمور (سلطنت در ۸۰۸–۱۴۰۵/۷۸۲–۱۳۷۰)؛ عمارات دوره شاهرخ پسر تیمور (سلطنت در ۱۴۴۷–۱۴۰۵) و همسر او گوهرشاد؛ ابنیهٔ دوره سلطان حسین بایقرا (سلطنت در ۹۱۱–۱۵۰۶/۸۷۳–۱۴۷۰) و مشاور و دیوانسالار او علیشیر نوایی؛ و ابنیه ترکمانان رقبای تیموریان در غرب ایران، یعنی قراقویونلوها (۸۷۳–۷۸۲/ ۱۴۶۸–۱۳۸۰) و آق قویونلوها (۹۱۴–۷۸۰/ ۱۵۰۸–۱۳۷۸)» (بلر و بلوم،۱۳۸۶: ۹۱).

تمامی قرآن‌ها محقّق و اغلب نسخه‌های دیگر خط نستعلیق را به کار [می‌بردند] ... در مقایسه با هر یک از این خطوط، خط ثلث کشیده‌های افقی کمتری دارد و عمق و بزرگی منحنی‌هایش به حداکثر رسیده است که استفاده از آن بر روی بناها مناسبت بیشتری دارد. ... الف‌ها را در ... کتیبه‌ها [ی عمودی بناها] نسبت به حروف دیگر درازتر می‌نوشتند تا به جلوهٔ تاریخی خط بیفزایند». (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۵۴) همین الف‌ها گاه گره‌خورده و ترکیبی چشم‌نواز می‌آفریدند و گاه فضای میان آن‌ها را خط دومی که معمولاً کوفی بود پر می‌کرد. درنهایت ترکیب این دو خط بر پس‌زمینه‌ای از پیچک‌های اسلیمی، جلوهٔ خاصی به بنا می‌بخشید.

کتیبه‌ها در ترکیبات مختلف بر بناهای تیموری نقش بسته‌اند، علاوه بر کتیبه‌هایی که به‌طورمعمول در بناهای اسلامی رایج است و همچون نواری دورتادور بنا، دور سردر و درب ورودی، ایوان‌ها، محراب، گنبدها و مناره‌ها را فراگرفته‌اند، برخی اشکال تصویری‌تر در قالب کلمات و عبارات تکراری به خط کوفی بنایی، سطوح دیوارهای خارجی و داخلی را پوشانده‌اند. باکمی توجه بیشتر، متوجه حضور کتیبه‌هایی کوچک‌تر در اشکال تزئینی هم می‌شویم.

طبقه‌بندی انواع کتیبه‌ها بر اساس رویکرد گرابار به خط

این مسئله که تزئینات معماری در عهد تیموریان به این حد از پیشرفت و تکامل رسیده، قابل‌تأمل است. آنان از انواع امکانات صوری و محتوایی خط برای تزئین ابنیه و انتقال پیام‌های خود بهره برده‌اند. جهت تشخیص این تمایزها، به نظریات گرابار در کتاب واسطه‌گی زینت او مراجعه شده است و به کمک آن، انواع سه‌گانه کتیبه‌ها، بر اساس «تجاربی که مخاطب امروزی در مواجهه با نوشتار درک می‌کند» مشخص می‌شوند:

۱. نخستین تجربه، خواندن یک متن است که در آن‌ها قطعه‌ای نوشته _ بر روی دیوار، یک شیء یا یک کتاب_ پیامی را منتقل می‌کند: تاریخی بخصوص، متنی مقدس یا قطعه شعری محبوب. ارزش اصلی این نوشته‌ها که از نظم سنجیدهٔ آن ناشی می‌شود، واضح بودن آن برای طیف وسیعی از مخاطبان است. قوی‌ترین نمونهٔ این نوع نوشتار را در سردر بناهای تیموری می‌توان دید. (Grabar,1992: 103) نوع خط به‌کاررفته در نگارش این نوع کتیبه‌ها به فرم رایج در کتب خطی نزدیک و یا با آن یکسان است؛ نظم بصری که ایجاد می‌کند و یکپارچگی حرکت خطی مستقیم آن، چشم را به تعقیب و خواندن کلمات در طول متن ترغیب کرده و تکرار بخش‌های عمودی حروف، ریتم خاصی به آن می‌بخشد. متن این کتیبه‌ها غالباً طولانی است و به نظر می‌رسد هدف اولیهٔ خلق این کتیبه‌ها خوانده شدن باشد. غالباً آن‌ها را به خط جلی و با احتساب فاصله ناظر از محل کتیبه نگاشته‌اند که این مسئله، خواندن متن را تسهیل می‌کند. به لحاظ هنری ارزش کتیبه‌های خواندنی در کیفیت کتابت آن‌ها و البته نحوه صحیح اجرای طرح اولیه در تکنیک به‌کاررفته (معرق کاشی، نقاشی روی گچ، حجاری سنگ و...) در پوشش بناست.

۲. دومین نوع از تجربهٔ نوشتار دقیقاً مقابل اولی قرار دارد. گرابار آن را تک‌نگاهی[1] نامیده است و به این کلمهٔ جدید معنای هر آنچه (در اینجا از نوشته‌ای) را می‌دهد که در یک نگاه ادراک شده باشد، حتی اگر فوراً قابل‌خواندن نباشد. درست مثل نوشته‌های بشقاب‌های قرن دهم شمال شرق ایران یا کتیبه‌های کوفی بنایی پیچیده با متن صلوات بر چهارده معصوم. «در هر دو مورد، واقعیت نوشته فوراً درک می‌شود؛ اما خواندن آن مشکل و زمان‌بر است. درواقع [خواندن] آن مستلزم چرخاندن شیء یا چرخیدن دور آن است». واضح است که نمی‌توان دور کتیبهٔ دیواری چرخید و درک محتوای آن ازآنجا ناشی می‌شود که فرد توالی اسامی جانشینان پیامبر را می‌داند، همچنان فرد موضوع صدها کتیبهٔ مشابه و البته معمولاً کمتر پیچیده را در سراسر ایران از قبل می‌داند. تک نگاه‌ها به کتیبه‌های کوفی بنایی ختم نمی‌شوند. در هر نوع خطی، حروف می‌تواند تغییر کنند، گسترش یابند، حلقه شوند، کوتاه شوند، ضخیم شوند؛ نقطه‌ها و علائم آوایی در اطراف حروف بیشتر شناور شوند، حلقه‌ها و حروف عمودی تبدیل به گل و برگ شوند، کلمات به‌سختی بر سطح شیء یا بنا قرار گیرند، درحالی‌که املاء صحیح آن‌ها بارها به خاطر ترکیب‌بندی نقض شده باشد. در اکثر این موارد تجربهٔ فرم نوشتاری متفاوت از تجربهٔ متن است؛ رمزگشایی احتمالی متن به‌ندرت ارزش تلاش کردن دارد، عباراتی همچون آرزوهای خوب تکراری، ستایش پروردگار یا پیامبر هرگز چیز دور از انتظاری را در بر نمی‌گیرند (Ibid: 103-107).

در معماری تیموری، این تجربه به بارزترین شکل در بناهای احداث‌شده توسط تیمور و الغبیگ تجلی می‌کند، تکرار کلمات و عبارات در قالب فرم‌های هندسی مشخص یا نامرئی در کنار هم قرار گرفته و همچون بافتی، سطوح وسیعی را پوشانده‌اند. «طرح‌های هزارباف در معماری تیموری چنان به‌کاربرده می‌شد که گوئی قصد بر این بوده است تا همهٔ حجم هر بنائی را پارچه بپوشانند». (گلمبک و ویلبر،۱۳۷۴: ۱۸۱) طبق تعریف گرابار،

---

1. monoptic

ازآنجایی‌که این کلمات در سطح وسیع تکرار شده و گاه پیچیدگی ترکیب آن‌ها تا حدی است که خواندن آن‌ها را دشوار می‌سازد، هدف از ایجاد آن‌ها فراتر از خواندن صرف می‌نماید. از دیگر ویژگی‌های این نوع کتیبه‌ها، کوتاه بودن عبارت مندرج در کتیبه است.

۳. «تجربهٔ سوم از نوشتار را می‌توان به‌طور خلاصه بررسی کرد، چراکه نوشتار در آن، فرع سایر طرح‌ها قرار گرفته است» (Grabar,1992: 108). در این نوع کتیبه‌ها کلمات و عبارات در قالب قاب‌های کوچک با اشکال مختلف در میان سایر عناصر تزئینی جای گرفته‌اند. نوع و ترکیب خط و قاب کتیبه در آن‌ها تنوع بسیار زیادی دارد و در برخی قاب‌بندی‌های تزئینی، خطاط برای تطبیق کتیبه با قاب، مجبور شده کرسی‌بندی رایج خوشنویسی را نادیده بگیرد. ازآنجایی‌که این کتیبه‌ها در اکثر موارد به خط ریز نگاشته شده‌اند، واضح است کاربرد آن‌ها بیشتر به‌منظور «ترصیع و تزئین بناست و خوانا بودن و وضوح آن چندان موردتوجه نبوده است» (صحراگرد، ۱۳۹۱: ۴۳). کتیبه‌های تزئینی کوچک در همه‌جا پراکنده‌اند و غالباً توسط عناصر گیاهی یا هندسی احاطه شده‌اند. متن این کتیبه‌ها بسیار کوتاه است و تکرار آن‌ها در بسیاری موارد، ریتمی در بنا ایجاد کرده است. به جهت اختصار، این کتیبه‌ها در متن با عنوان «کتیبه‌های تزئینی» آورده شده‌اند.

بررسی کتیبه‌های معماری عهد تیموری

بنا به تعاریف فوق، کتیبه‌ها بر اساس اهداف سه‌گانهٔ مشخص شده، به سه دستهٔ خواندنی، پوشاننده و تزئینات جزئی تقسیم می‌شوند. در ادامه هر یک از آن‌ها به‌تفصیل موردبررسی قرار می‌گیرند.

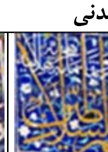
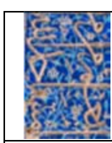
- بررسی کتیبه‌های خواندنی

به نظر می‌رسد زیبا بودن کتیبه‌های خواندنی بیشتر منوط به رعایت قواعد کتابت و خوشنویسی است، بااین‌حال در آن‌ها نیز ابداعاتی در ترکیب خط ایجادشده که به لحاظ قواعد کتابت ضرورت نداشته است. برای بررسی ویژگی‌های ساختاری کتیبه‌های خواندنی، نوع خط، ترکیب خط (تک سطری یا مادر و بچه)، زبان خط و مضمون آن، تعیین‌شده و ماحصل مطالعهٔ آن‌ها به شرح زیر می‌باشد:

در بررسی کتیبه‌های خواندنی یازده بنای موردبررسی نکاتی مشخص می‌شود که در سایر بناهای تیموری نیز غالباً به چشم می‌خورد:

از میان پنج خط مهم و مشهور دورهٔ تیموری یعنی تعلیق، کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق، بیشترین فراوانی از آن دو خط کوفی و ثلث است. در یازده بنای مورد بررسی گاه این خطوط باهم به‌کاررفته‌اند و با رنگ‌ها یا تکنیک‌های مختلف از هم متمایز شده‌اند. در بناهای شاه زنده، خط تعلیق فراوان به کار رفته است و پس از آن خط کوفی است که بیشتر به چشم می‌آید و به‌عنوان نواری بر لبهٔ بالایی آرامگاه خواجه احمد یسوی و گنبدخانهٔ مسجد بی‌بی‌خانم سمرقند جلوه‌گری می‌کند (تصویر ۴ از جدول ۱).

جدول ۱. مقایسه انواع کتیبه‌های خواندنی

										
۱. صفه‌عمر (خسروی بیژائم، ۱۳۸۶)	۲. آرامگاه شادملک آغا (O'Kain, 96/8/6)	۳. کاخ آق سرای (O'Kain, 96/8/9)	۴. آرامگاه خواجه احمد یسوی (Demchenko, 96/9/10)	۵. گور امیر (گریوانی، محمدرضا، ۱۳۸۶)	۶. مسجد بی‌بی خانم (Historical monuments of Samarkand, 96/9/12)	۷. مسجد گوهرشاد مشهد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۸. مدرسه الغبیگ سمرقند (O'Kain, 96/9/12)	۹. حظیره خواجه عبدالله انصاری (Kennedy, 96/9/28)	۱۰. مدرسه غیاثیه (O'Kain, 96/7/11)	۱۱. مسجد کبود (Mas-oo-di, 96/10/26)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

کاربرد خط کوفی در کتیبه‌نگاری معماری بسیار قدیمی‌تر از خط ثلث است اما در بناهای اواسط دورهٔ تیموریان به بعد، به قاب‌های کوچک تزئینی یا خط فرعی کتیبه‌های مادر و بچه کاهش یافته و با خط ثلث جایگزین گردیده است؛ بنابراین نوع خط در این نوع کتیبه‌ها، با خط تعلیق در بناهای شاه زنده آغاز شده و درنهایت به ثلث می‌گراید. قالب کلی نگارش این متون غالباً نواری است. محل قرارگیری آن‌ها اجزای مختلف ساختمان نظیر پیشانی و دور سردر و طاق ورودی، دور حیاط و داخل

ایوان‌ها، گریو گنبد، بالا و پایین مناره‌ها و برج‌ها و ناحیه انتقالی زیرگنبد و ... است.

در این بناها، هم کتیبه‌های تک‌سطری به کار رفته و هم مادر و بچه. در بناهای ابتدای این دوره نظیر صفه عمر و آرامگاه شادملک آغا، آرامگاه خواجه احمد یسوی، ترکیبات تک سطری رواج بیشتری داشته است. کتیبه‌های مادر و بچه که پیچیده‌تر بوده و ترکیب رنگی متنوع‌تری دارند، در بناهای بعدی که برنامه تزئینی مفصل‌تر و تزئینات ظریف‌تری دارند بیشتر دیده می‌شوند نظیر کاخ آق سرای، گور امیر و مسجد بی‌بی خانم سمرقند، مسجد گوهرشاد مشهد، مدرسه الغبیگ در سمرقند و حظیره خواجه عبدالله انصاری. حال آن‌که این ترکیب در اواخر دورهٔ تیموری رو به افول می‌گذارد و مثلاً در مسجد کبود تبریز مجدداً با کتیبه‌های تک‌سطری (از نوع دوطبقه) مواجه می‌شویم. به‌این‌ترتیب همان‌طور که صحراگرد در مورد مسجد گوهرشاد مشهد اظهار داشته می‌توان گفت که کاربرد ترکیب خط ثلث جلی و کوفی خفی به‌صورت مادر و بچه از شیوه‌های رایج در عهد تیموری بوده است که فقط تا پایان قرن نهم دوام آورده است (صحراگرد، ۱۳۹۱: ۴۹).

از زبان فارسی در کاخ آق سرای و آرامگاه شادملک آغا برای نگارش خط اصلی و در مدرسه غیاثیه برای نگارش هر دو خط جلی و خفی کتیبهٔ مادر و بچه سردر استفاده شده است. باقی نمونه‌ها کاملاً عربی است.[۱]

کتیبه‌های کوفی درشتی که معمولاً بر گریو گنبد یا لبهٔ بالایی نمای خارجی برخی بناها (نظیر آرامگاه خواجه احمد یسوی، مسجد بی‌بی‌خانم) کار شده به رنگ آبی روشن با دورگیری تیره و در زمینهٔ آجر است. در کتیبه‌های کاشی‌کاری، غالباً ترکیباتی از چهار رنگ سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای و کهربایی به کار رفته که ترکیب دو نوع آبی مذکور از عهد ایلخانان به این دوران رسیده و تکرار آن‌ها در بخش‌های مختلف بنا، به انسجام بصری بنا می‌افزاید. در کتیبه‌های خواندنی ثلث، غالباً خط اصلی سفید، رنگ زمینه لاجوردی و خط فرعی کهربایی است که گاه رنگ خطوط اصلی و فرعی جابجا شده‌اند (نظیر برخی کتیبه‌های مدرسه الغبیگ در سمرقند). به‌جز چهار رنگ مذکور، در کتیبه‌های حجاری‌شده و یا نقش‌برجسته نظیر گور امیر، رنگ‌های طلایی، سیاه و یا رنگ طبیعی سنگ به چشم می‌خورد. تضاد رنگی سفید و یا کهربایی بر زمینهٔ لاجوردی به هدف خوانده شدن متن از فاصله‌های دور کمک می‌کرده است. کاربرد رنگی متفاوت برای نام پادشاه در کتیبه سردر مدرسه غیاثیه و رنگ طلایی در کتیبه‌های گور امیر، شیوه‌ای برای برجسته ساختن نام و مقام پادشاه بوده است.

در حوزهٔ محتوی، کتیبه‌های تیموری برحسب مشخصات و کارکرد بنا و محل قرارگیری کتیبه و برخی ملاحظات اجتماعی یا سیاسی احتمالی، موضوعات متفاوتی را ارائه می‌دهند که از آن جمله‌اند:

- آیات و سوره‌هایی از قرآن که متداول‌ترینشان عبارت‌اند از: آیه ۱۸ سورهٔ توبه و ۱۲۷ سوره بقره (در باب اهمیت ساخت مسجد)، آیات ۶۳-۵۹ سوره انعام (در مورد قدرت واسع الهی و اختصاص اراده مرگ به پروردگار)، سوره ملک یا آیات ابتدایی آن (که در بناهای آرامگاهی به کار رفته)، آیه ۶۴ سوره غافر (درباب خلقت آسمان‌ها و زمین توسط خدا که در رأس مناره‌ها به کار رفته)، آیات ۴۲-۳۵ سورهٔ نور (در ایوان‌های مقصوره) و سایر سوره‌ها نظیر شعرا، یس، فتح، بقره، آل‌عمران، جمعه، ضحی، مائده، حجر و زمر.

- احادیث پیامبر نیز از رایج‌ترین مضامین است: که متداول‌ترینشان «عجلوا بالصلوه قبل الفوت و عجلوا بالتوبه قبل الموت» و «الدنیا ساعه فاجعلها طاعه» بوده است و برخی احادیث نیز به‌تناسب کارکرد بنا انتخاب شده‌اند نظیر احادیثی در باب فضیلت علم و علما (در زیر طاقگان‌هایی که به حجره‌های طلاب در مدرسه الغبیگ راه داشت) و یا احادیثی در توصیف افراد مؤمن و کافر (در زیر طاق ایوان‌های مسجد گوهرشاد مشهد) و در باب اهمیت ساخت مسجد (در ادامه آیات قرآنی کتیبهٔ اصلی ایوان مقصوره همان مسجد).

- اطلاعات احداثیه: که غالباً نام پادشاه عصر، نام بانی، نام معمار و سایر هنرمندان و گاه ناظر بنا و تاریخ احداث یا بازسازی بنا را در بر دارد. تمامی یازده بنا اطلاعاتی از این نوع دارند که به

---

۱. رواج این زبان در کتیبه‌های عهد تیموری بسیار گسترده‌تر از نتایج بررسی حاضر است. در دورهٔ تیموری در دو بازهٔ زمانی با کتیبه‌های فارسی مواجه می‌شویم. نخست در ابتدای آن یعنی در بناهایی در شاه‌زنده (مقابر شادملک آغا و امیرحسین تغلق تکین) و در مرحله بعد در بناهای حدوداً نیمه دوم قرن نهم هجری به بعد یعنی بناهایی نظیر مدرسه دودر، درب امام اصفهان، مسجد شاه مشهد، مسجد حوض کرباس غلوار هرات، برخی الحاقات سال ۸۹۱ ق مسجد جامع یزد. علاوه بر این‌ها این تحول از زمان حکومت شاهرخ در اواسط قرن نهم آغاز گشته بود به‌طوری‌که «برخلاف کتیبه اصلی مسجد گوهرشاد مشهد، کتیبهٔ مسجد گوهرشاد هرات به زبان فارسی است و احتمالاً نخستین کتیبهٔ اصلی سلطنتی به زبان فارسی است که مشاهده می‌شود» (اوکین، برنارد ۱۳۸۶: ۳۱۹).

اشکال مختلف گاه در ادامه کتیبه‌های اصلی سردر یا ایوان مقصوره و گاه در قاب‌هایی کوچک‌تر و تزئینی جای گرفته‌اند. نام سلطان همیشه به نشانهٔ احترام، در جایی که بیشترین توجه را به خود جلب می‌کند (نظیر وسط کتیبهٔ سردر)، غالباً به رنگی متفاوت از رنگ کتیبهٔ اصلی و با ترکیبی خاص، نوشته شده است.

- تمجید بنا، بانی و متوفی (در بناهای آرامگاهی): که بیشتر در بناهای عهد تیمور و الغ‌بیگ دیده می‌شود. این مضامین در مقبرهٔ شادملک آغا و کاخ آق‌سرای در ناحیه سردر و در مدرسه الغ‌بیگ در ایوان اصلی بنا به کار رفته است. این توصیفات در اغلب موارد با نوعی افسوس و شکایت از ناپایداری جهان بیان شده‌اند.

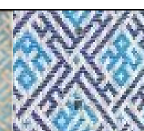
به‌طورکلی کتیبه‌هایی که در گروه کتیبه‌های خواندنی قرار گرفته‌اند، متنی طولانی‌تر از سایر کتیبه‌ها دارند که درک محتوای آن‌ها برخلاف عبارات دینی نظیر تسبیحات اربعه، شهادتین و ... که در یک نگاه دریافت می‌شوند، نیازمند خواندن و دنبال کردن متن است. مضمون بسیاری از این کتیبه‌ها، فارغ از نوع آن، فانی بودن دنیای خاکی و باقی بودن قدرت پروردگار و دعوت به اعمال نیک است.

➢ بررسی کتیبه‌های پوشاننده

در بررسی کتیبه‌های پوشاننده دو گروه کلی به چشم می‌خورد:

• کتیبه‌های پوشاننده به خط کوفی بنایی: این کتیبه‌ها غالباً به رنگ فیروزه‌ای و در مقیاس کمتر لاجوردی یا ترکیبی از این دو بر زمینهٔ آجری اجرا شده‌اند. این تضاد رنگی خفیف و پیچیدگی ترکیب کتیبه‌ها و تکراری بودن مضمون آن‌ها بر این امر که هدف از اجرای آن‌ها، خواندن جزء جزءشان نبوده است گواهی می‌دهد. گرچه نخستین نمونهٔ آن‌ها را در صفه عمر در مسجد جامع اصفهان در زیر ایوان اصلی بنا می‌بینیم اما در بناهای عهد تیمور و الغ‌بیگ است که کاربرد آن‌ها گسترش می‌یابد، به‌گونه‌ای که به تعبیر گلمبک و ویلبر همچون پارچه‌ای سطح بنا را می‌پوشاند. محل قرارگیری این کتیبه‌ها علاوه بر نمای بیرونی، مناره یا برج‌ها، سطوح زیر طاق ایوان‌ها و زیر طاق‌گان‌های صحن را شامل می‌شود. در نمونه‌های متقدم‌تر مثلاً در صفهٔ عمر، کاخ آق‌سرای و آرامگاه خواجه احمد این ترکیبات به‌صورت یکپارچه و بدون قرار گرفتن در قابی هندسی اجرا شده‌اند اما در بناهای میانی این دوره یعنی در گور امیر، مسجد بی‌بی‌خانم و مدرسه الغ‌بیگ سمرقند کلمات در قالب نقوش هندسی دورگیری شده جای گرفته‌اند. به‌مرورزمان از وسعت کاربرد آنان کاسته شده و در بناهای بعدی نظیر حظیرهٔ خواجه عبدالله و مدرسهٔ غیاثیه، تنها سطوح کوچک‌تری نظیر زیر طاق ایوان‌ها و دیوارهای پشتی طاق‌ها و طاقگان‌ها توسط این گروه پوشانده شده‌اند[۲] (جدول ۲).

جدول ۲. مقایسه کتیبه‌های پوشاننده خط کوفی بنایی

							
۱. صفه عمر (هدایت، ۹۶/۸/۳۰)	۲. آق‌سرای (Blair; Bloom, 96/9/15)	۳. آرامگاه خواجه احمد یسوی (Demchenko ,96/9/10)	۴. مسجد بی‌بی‌خانم (Zwegers, 96/9/8)	۵. مدرسه الغ‌بیگ (O'Kain, 96/8/5)	۶. مدرسه الغ بیگ، سمرقند (Rigestan , 96/9/20)	۷. حظیره خواجه عبدالله انصاری (Khwaja Abd Allah Ansari Shrine, 96/11/7)	۸. مدرسه غیاثیه (O'Kain, ۹۶/۱۱/۷)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

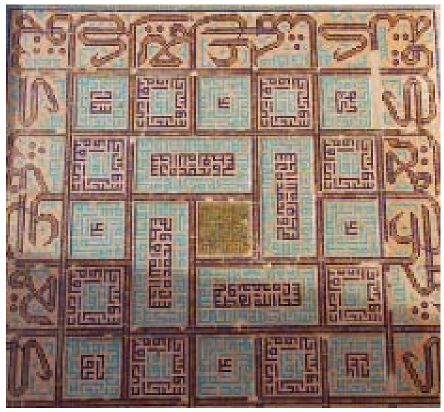
در برخی از انواع کمتر متداول این کتیبه‌ها، دو خط کوفی بنایی با دو رنگ متفاوت فیروزه‌ای و لاجوردی به‌صورت موازی و رو درروی یکدیگر به کار رفته‌اند مثلاً در سردر مسجد بی‌بی خانم سمرقند (تسبیحات اربعه و عبارت «و لا حول و لا قوه الا بالله العلی العظیم») و زیر طاق ورودی حجره‌های طلاب در مدرسه الغ‌بیگ در سمرقند (احادیثی در باب اهمیت علم و دانش) و زیر طاق‌گان‌های صحن حظیرهٔ خواجه عبدالله انصاری (سوره توحید و شهادتین) (تصویر ۶ از جدول ۲).

پیچیده‌ترین نمونه‌های این گروه که نگارنده آن‌ها را کتیبه‌های «کوفی بنایی فشرده» نامیده است، بر دیوار ایوان شرقی حظیرهٔ خواجه عبدالله انصاری به چشم می‌خورد. اجزاء این کتیبه با مضمون تسبیح پروردگار در دو رنگ فیروزه‌ای و

---

۱. در مسجد گوهرشاد مشهد گرچه از این کتیبه‌ها استفاده شده، اما ازآنجایی‌که این بخش‌ها مرمت شده با اطمینان نمی‌توان گفت این تزئینات تیموری است یا نه. در مسجد کبود تبریز اما اثری از این نوع کتیبه‌ها نیست.

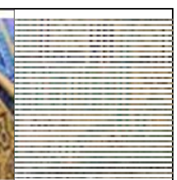
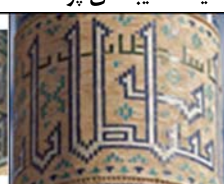
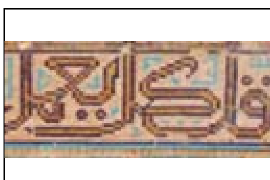
لاجوردی تشکیل مربع و مستطیل‌هایی را داده‌اند که یک مربع بزرگ را به وجود آورده است. در مرکز این مربع یک مربع کوچک قرار دارد که سورۀ توحید را با خط کوفی بنایی به رنگ کهربایی در خود گنجانده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. ایوان شرقی مقبره خواجه عبدالله انصاری
ماخذ: (Kennedy, 96/9/28)

• کتیبه‌های پوشاننده به خط کوفی بنایی: این گروه، کتیبه‌های کوفی درشت و غالباً سفیدرنگی هستند که حروف آن‌ها تغییر شکل یافته، تزئینی شده‌اند به‌این‌ترتیب که مثلاً با رنگی تیره دورگیری شده و عناصری تزئینی جزئی بر بدنه آن‌ها افزوده شده است. کاربرد این گروه بسیار محدودتر از گروه اول است و در مرز میان کتیبه‌های خواندنی و پوشاننده جای دارند (جدول ۳).

جدول ۳. مقایسه کتیبه‌های پوشاننده خط کوفی

				
۱. زیر طاق صفه عمر (خسروی بیژائم، ۱۳۸۶)	۲. آرامگاه خواجه احمد یسوی (Yasaui Mausoleum, Kazakhstan,96/9/10)	۳. مسجد بی‌بی خانم سمرقند (Marshall, 96/8/6)	۴. مدرسه الغبیگ سمرقند (Nowak, 96/8/6)	۵. حظیره خواجه عبدالله انصاری (Kennedy, 96/9/28)

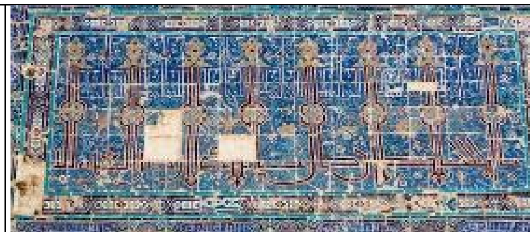
ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

نخستین نمونۀ آن در زیر طاق ورودی به گنبد خانۀ اصلی صفه عمر دیده می‌شود: عبارت قرآنی «قل کل یعمل علی شاکلته» که بخشی از آیه ۸۴ سورۀ اسراست به رنگ فیروزه‌ای توخالی بر زمینۀ آجری اجرا شده است (تصویر ۱ از جدول ۳). این عبارت در تزئینات معماری عهد تیموری بسیار متداول بوده است. نمونۀ دیگر آن به رنگ کهربایی و دورگیری لاجوردی در دیوار جانبی ایوان شرقی حظیرۀ خواجه عبدالله انصاری چهار بار تکرار شده است (تصویر ۱). سایر کتیبه‌ها با خط سفید و دورگیری تیره در آق سرای، مزار خواجه احمد یسوی، گور امیر، مسجد بی‌بی‌خانم و مدرسه الغبیگ در سمرقند در زیر طاق سردر، گریو گنبد و رأس و پایۀ برج یا مناره به کار رفته است؛ و محتوای آن‌ها عباراتی نظیر «السلطان ظل الله فی‌الارض»، «الملک لله، العنایه لله، العطاء لله، البقاء لله»، «الله اکبر و الله اکبر و لا اله الا الله و الله اکبر الله اکبر و لله الحمد» و احادیثی چون «من عرف نفسه فقد عرف ربه» و «الدنیا ساعه فاجعلها طاعه» است (جدول ۳). به‌این‌ترتیب این کتیبه‌های درشت دورگیری شده که از دور به‌وضوح قابل‌رؤیت هستند شامل مشروعیت مقام سلطان و مقام معنوی او، شهادت بر صفات خدا و احادیثی هستند که به مباحث اصولی دین نظیر شناخت پروردگار و هدف دنیا می‌پردازند. حضور کلمه سلطان در رأس مناره مسجد بی‌بی خانم، بالا بردن مقام پادشاه را در سلسله‌مراتب اسامی مقدس نشان می‌دهد.

مشابه این خطوط با کمی تفاوت در دو بنای دیگر به چشم می‌خورد. این دو مورد به خط کوفی گره‌دار تیره با دورگیری سفید در کاخ آق‌سرای و مسجد کبود تبریز اجرا شده‌اند. (جدول ۴) جالب آنجاست که محل قرارگیری این کتیبه‌ها (دیوار جانبی زیر

طاق سردر) در هر دو بنا یکی است.[1] همان‌گونه که در بخش کتیبه‌های خواندنی بحث آن رفت، تفاوت ساختاری این دو کتیبه، نمونه‌ای از جایگزینی کتیبه‌های تک‌سطری به‌جای کتیبه‌های مادر و بچه در اواخر عهد تیموری هستند.

جدول ٤. مقایسه کتیبهٔ پوشاننده خط کوفی در دو بنای کاخ آق‌سرای و مسجد کبود تبریز

	
کاخ آق سرای (دیوار جانبی سردر) (O'Kain, 96/10/30)	مسجد کبود تبریز (دیوار جانبی سردر) (O'Kain, 96/10/25)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

با توجه به درشتی خط و وسعت سطوح پوشانده شده توسط کتیبه‌های پوشاننده می‌توان پی به هدف اجرای آن‌ها که همانا تأثیرگذاری کلی این نوع کتیبه‌ها بر ذهن مخاطب است برد.

- بررسی کتیبه‌های تزئینی کوچک

پیچیدگی این تزئینات حتی در اولین نمونه یعنی صفه عمر قابل رؤیت است. (تصویر ۲) همان‌طور که مشاهده می‌شود کلمه الله و نام پیشوایان دین (محمد، ابوبکر، عمر، عثمان، علی، حسن و حسین) در این کتیبه به شکلی پیچیده اجرا شده است؛ و جالب آن‌که نام بانی در مرکز تصویر دیده می‌شود: «عابر بیت الله تعالی العبد الفقیر الی الله الغنی مرتضی بن الحسن العباسی الزینبی». این کتیبه نمونه‌ای از شیوهٔ رایج گنجاندن اطلاعات احداث بنا در اشکالی زینتی به شمار می‌آید. این کتیبه‌ها در ابعاد کوچک و با خط ریز اجرا شده و به چهار گروه کلی قابل‌تقسیم هستند.

تصویر ۲. زیر طاق ایوان اصلی صفه‌عمر مسجد جامع

ماخذ: (خسروی بیژائم، ۱۳۸٦)

- کتیبه‌های گردان: ترکیب آن‌ها از چرخش کلمات غالباً تکراری و یا یک عبارت، حول مرکزی دایره‌ای شکل یا مشتقات آن به دست آمده و قاب دور آن می‌تواند دوار (دایره، شمسه و...) یا چهارگوش (لوزی و مربع) باشد. در قاب دوار معمولاً خط به کار رفته تعلیق یا ثلث است و در قاب چهارگوش کوفی بنایی. رنگ خط اصلی در اکثر موارد سفید و رنگ زمینه لاجوردی است این ترکیب گاه به کهربایی–فیروزه‌ای و یا سفید–سیاه تغییر می‌یابد. پیچیده‌ترین شکل کتیبه دوار در مسجد کبود تبریز به چشم می‌خورد که نام حضرت محمد (ص) را به شکلی مخفی به اجرا درآورده است. (تصویر ۳ در جدول ۵) در تصاویر دوم و چهارم به ترتیب عبارت «الحکم لله» و آیه «قل کل یعمل علی شاکلته» به کار رفته است. متن تصویر اول گرچه به‌راحتی خوانده نمی شود اما به‌احتمال‌زیاد به زبان فارسی است.

---

۱. شباهت‌های دیگری نیز بین این دو بنا وجود دارد که از آن جمله کاربرد کاشی شش‌گوش در پوشاندن بنا و استفاده فراوان از نقوش گیاهی را می‌توان نام برد. قابل‌ذکر است که تیمور هنرمندان تبریزی را برای ساخت کاخ آق‌سرای به کار گرفته است.

جدول ۵. مقایسه کتیبه‌های تزئینی دوار

			
۱. تصویر کتیبه ازاره آرامگاه شاد ملک آغا (Osborne, 96/8/3)	۲. تصویر کتیبه صحن مسجد گوهرشاد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۳. تصویر کتیبه زیر طاق سردر مسجد کبود تبریز (هیهاتی آذر، ۹۶/۱۱/۱۲)	۴. زیر طاق نمای داخلی مسجد کبود تبریز (هیهاتی آذر، ۹۶/۱۱/۱۲)

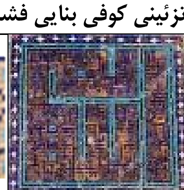
ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

همان‌گونه که در مثال‌های جدول فوق قابل‌رؤیت است نوع خط در ترکیبات دایره‌ای از خط تعلیق آغاز شده و در روند تکاملی خویش به سمت خط ثلث رفته است (نوع خط کتیبه‌های جدول به ترتیب، تعلیق، کوفی بنایی، کوفی تزئینی و ثلث است). بااین‌وجود ترکیب خط کوفی در اشکال هندسی (همانند تصویر ۲ از جدول ۵) در همهٔ ادوار، در صفهٔ عمر، آق سرای، مسجد گوهرشاد، حظیره خواجه عبدالله انصاری و مسجد کبود دیده می‌شود.

درواقع تیموریان سنت طراحی کتیبه‌های مدور را از ایلخانان و سلجوقیان گرفتند و در آن به‌جای خط کوفی از خط ثلث استفاده کردند. خط ثلث قابلیت‌های خط کوفی را برای ترکیب با نقوش هندسی نداشت و احتمالاً به همین دلیل است که اشکال ابداعی آنان در عهد صفوی استمرار نداشته است (صحراگرد، ۱۳۹۱: ۴۴).

• کتیبه‌های بنایی فشرده: این کتیبه‌ها که از عبارات تک‌کلمه‌ای گرفته تا ترکیبات طولانی پیچیده نظیر صلوات بر ۱۴ معصوم را شامل می‌شود (جدول ۶)، تقریباً در تمامی بناهای مجموعه موردبررسی به چشم می‌خورد؛ غالباً به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی یا لاجوردی بر زمینهٔ آجری اجرا شده و در برخی موارد نظیر گور امیر به رنگ طلایی (بر زمینهٔ سیاه) درآمده‌اند، در مسجد گوهرشاد و حظیرهٔ خواجه عبدالله، نمونه قهوه‌ای بر زمینه لاجوردی آن‌ها اجرا شده و در مسجد کبود، خط اصلی کتیبه به رنگ فیروزه‌ای یا سفید با دورگیری تیره است. گاه کتیبه‌های کوفی فشرده به‌صورت کلمات جفتی ظاهر شده‌اند نظیر نمونه‌های مدرسه غیاثیه خرگرد یا حظیره خواجه عبدالله انصاری (تصویر ۶ از جدول ۶).

جدول ٦. مقایسه کتیبه‌های تزئینی کوفی بنایی فشرده

						
۱. محراب صفه عمر (O'Kain, 96/8/30)	۲. نمای داخلی گور امیر (گریوانی، محمدرضا، ۱۳۸۶)	۳. مسجد بی بی خانم سمرقند (Marshall, 96/8/5)	۴. مدرسه الغبیگ سمرقند (Longhurst 96/6/19)	۵. ایوان شرقی حظیره انصاری (O'Kain, 96/8/1)	۶. مدرسه غیاثیه (شدّه، ۹۶/۱۱/۸)	۷. مسجد کبود (Afshar, 96/11/8)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

• کتیبه‌های عبارت خطی: این نوع از کتیبه‌های تزئینی به‌صورت یک عبارت خطی غالباً کوتاه نگاشته شده‌اند که اسماء الله، تسبیح پروردگار، حدیثی قدسی یا احادیث پیامبر را بازگو می‌کنند و در مواردی معدود نیز نام معمار در آن‌ها گنجانده شده است. این کتیبه‌ها نیز در مرز میان کتیبه‌های تزئینی و خواندنی جای دارند و تنها کوچک بودن آن‌هاست که مانع از خواندنی تلقی کردنشان می‌شود. در میان آن‌ها، مضامین کتیبه‌هایی به خط ثلث در آق‌سرای، بیشتر جلب‌توجه می‌کند. مضمون غالب آن‌ها حالت تعلیمی دارد. مضامینی نظیر «فکن فی الملک خیر البرایا و کن فی العمر نوحا»، «العدل اساس الملک و شعار الملوک» و به‌طور ضمنی‌تر در عبارات جفتی «و ما توفیقی الا» و «مبارک باد» در عین این‌که دعای خیری در حق پادشاه (تیمور) است، به مخاطبان گوشزد می‌کند که وی سلطان عدل‌گستر و خیّری است که سلطنتش پایدار و پربرکت خواهد بود (تصویر ۱ از جدول ۷).

جدول ۷. کتیبه‌های تزئینی عبارت خطی به خط ثلث

					
۱. آق سرای (O’Kain, 96/10/29)	۲. آرامگاه خواجه احمد یسوی (Demchenko, 96/9/11)	۳. گور امیر (گریوانی، محمدرضا، ۱۳۸۶)	۴. مسجد گوهرشاد مشهد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۵. مسجد کبود تبریز (O’Kain, 96/10/26)	۶. نمای داخلی مسجد کبود تبریز (O’Kain, 96/10/28)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

ترکیباتی با خط کوفی گره‌دار در آرامگاه شادملک آغا، گور امیر و مسجد گوهرشاد مشهد دیده می‌شود. در این کتیبه‌ها معمولاً عبارتی شعاری یا در موارد معدود احادیث کوتاه به اجرا درآمده است. (جدول ۸) در میان این نوع کتیبه‌ها زیباترین ترکیبات خط کوفی گره‌دار را می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۴ از جدول ۸).

جدول ۸. مقایسه کتیبه‌های تزئینی به خط کوفی تزئینی (گره‌دار)

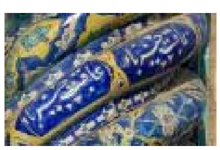
						
۱. آرامگاه شادی ملک آغا (Rogova 96/11/10)	۲. گور امیر (گریوانی، محمدرضا، ۱۳۸۶)	۳. مسجدبی‌بی‌خانم (Marshall, 96/9/9)	۴. مسجد جامع گوهرشاد مشهد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۵. مسجد گوهرشاد مشهد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۶. حظیره خواجه عبدالله انصاری (O’Kain, 96/9/28)	۷. مدرسه الغبیگ سمرقند (O’Kain, 96/8/7)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

کتیبه‌های تزئینی حاوی عبارت خطی تقریباً همه‌جا به کار برده شده است، سردر، صحن، زیر گنبد و گریو گنبد. ازآنجایی‌که قاب آن قابلیت خم شدن و شکستن را دارد برای فرم منحنی لبه طاق‌ها و ایوان‌ها نیز مناسب است نظیر کتیبهٔ لبه طاق سردر حظیره خواجه عبدالله (تصویر ۶ از جدول ۸) یا روی شیارهای پیچ لبه طاق سردر مدرسه الغبیگ در سمرقند (تصویر ۲ از جدول ۹)؛ و گاه ترکیبات زاویه‌داری می‌سازد (تصویر ۶ از جدول ۷).

در این نوع کتیبه‌ها در دو مورد زبان فارسی به کار رفته است. یکی در کاخ آق سرای با عبارت تزئینی «مبارک باد» و دیگری در پیچ لبه طاق سردر مدرسه الغبیگ در سمرقند (جدول ۹).

جدول ۹. کاربرد خط فارسی در کتیبه‌های تزئینی

	
۱. زیر طاق سردر آق‌سرای (Blair; Bloom, 96/9/16)	۲. پیچ تزئینی لبه طاق سردر مدرسه الغبیگ در سمرقند (Nowak, 96/8/10)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

• کتیبه‌های تزئینی با قاب‌های تزئینی: در دو بنا، کتیبه‌های تزئینی به خط ثلث یا کوفی درون قاب‌های تزئینی اجرا شده‌اند. این دو بنا مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد کبود تبریز هستند (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. نمونه‌هایی از کتیبه‌های تزئینی با الواحی خاص

				
۱. صحن مسجد گوهرشاد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۲. مناره مسجد گوهرشاد (گریوانی، نفیسه، ۱۳۹۶)	۳. زیر طاقگان‌های صحن مسجد گوهرشاد (گریوانی، نفیسه،۱۳۹۶)	۴. نمای داخلی مسجد کبود تبریز (هیهاتی آذر، ۹۶/۱۱/۱۲)	۵. نمای داخلی مسجد کبود تبریز (Wyss, 96/10/26)

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

نمونه نخست جدول، آیه «فسیکفیکهم الله و هو السمیع العلیم» را به شکل تزئینی اجرا کرده است که از نظر طراحی مشابه آن قبلاً در آرامگاه امیرزاده در شاه زنده سمرقند و مدرسهٔ رکنیهٔ یزد وجود داشته است (صحراگرد، ۱۳۹۱: ۴۴). فرم محرابی آن نیز در آرامگاه استاد علیم در شاه‌زنده سمرقند به کار رفته است.

نمونهٔ دوم جدول، از اشکال تزئینی خاص معمار معروف عهد تیموری، قوام الدین شیرازی است که در مقبره گوهرشاد در هرات نیز مشابه آن وجود دارد. نمونهٔ سوم عبارت معروف تیموری «سلطان لله» را که در بناهای عهد تیمور دیده می‌شود با ترکیبی جدید ارائه می‌دهد و نمونه‌های چهارم و پنجم از مسجد کبود تبریز ترکیب خاصی از خوشنویسی خط ثلث را در داخل قابی تزئینی نشان می‌دهد که خود این قاب را عناصر گیاهی فرا گرفته‌اند. همان‌گونه که دیده می‌شود این نمونه‌ها همگی متعلق به نیمه دوم قرن نهم هجری به بعد هستند. علاوه بر آن ترکیب رنگی تزئینات این دو بنا خصوصاً تزئینات مسجد کبود تبریز بسیار متنوع است؛ بنابراین می‌توان این گروه را نماینده تکامل کتیبه‌های تزئینی معماری تیموری دانست.

با توجه به تنوع طرح و رنگ و محتوای کتیبه‌های تزئینی و این‌که این کتیبه‌ها در بسیاری موارد در ریتمی متناوب همسنگ سایر عناصر تزئینی (هندسی یا گیاهی) قرار گرفته‌اند، می‌توان به این نتیجه رسید که کاربرد آن‌ها تزئین و تلطیف ذهنی بیننده بوده است.

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی کتیبه‌های معماری تیموری را به‌طورکلی می‌توان از دو جهت فرم و محتوی ارائه نمود.

انواع کتیبه‌های عهد تیموری به‌خوبی در سه گروه کتیبه‌های خواندنی، پوشاننده و تزئینات جزئی که مقتبس از الگوی سه‌گانه «تجارب مخاطب امروزی از نوشتار» گرابار است قابل تقسیم‌بندی هستند. در هر یک از این گروه‌ها فرم و محتوای کتیبه در خدمت هدف ایجاد کتیبه که خوانده شدن، پوشاندن بنا یا تلطیف فضای معماری است قرار گرفته و اصولاً برای تحقق آن طراحی شده است. آنجایی که هدف از اجرای کتیبه‌ها، خوانده شدن بوده علاوه بر رعایت نوع خط و ضخامت قلم، تضاد رنگی بیشتری به کار رفته تا تشخیص حروف و کلمات برای چشم ناظر راحت‌تر باشد (در کتیبه‌های خواندنی)، اما برعکس در جایی که هدف، تأثیر کلی بر ذهن مخاطب بوده و نه خواندن متن با جزئیات آن، محتوی غالباً عبارتی آشنا و تکراری است و از شدت تضاد رنگی نیز کاسته شده است (کتیبه‌های پوشاننده)؛ بی‌قیدوشرط بودن تنوع در کتیبه‌های تزئینی بیانگر تلاش بی‌وقفهٔ هنرمند در افزایش هرچه بیشتر زیبایی در محیط معماری است.

مهم‌ترین خطوط به‌کاررفته در کتیبه‌های معماری تیموری، تعلیق، کوفی (ساده و بنایی) و ثلث بوده است. کتیبه‌های خواندنی مادر و بچه با خطوط ثلث و کوفی و کتیبه‌های تزئینی کوچک با خط ثلث از ترکیبات خاص عهد تیموری بوده و کاربرد کتیبه‌های پوشاننده با خط کوفی بنایی در سطوح وسیع خصوصاً در قلمرو فرمانروایی تیمور و الغبیگ بخشی از هویت کتیبه‌نگاری معماری تیموری را تشکیل می‌دهد. تکرار مداوم دو رنگ آبی لاجوردی و فیروزه‌ای در کتیبه‌ها به وحدت و انسجام فضای معماری کمک کرده است. وحدتی که از طریق گردش کتیبه‌های خواندنی در بیرون و داخل بنا، پوشاندن سطوح متعدد خارجی و داخلی با کتیبه‌های پوشاننده و تکرار کتیبه‌های جزئی حاصل شده است.

به لحاظ تکنیکی هر چه در نیمه نخست قرن نهم هجری در طول زمان پیش‌تر می‌رویم پیچیدگی و گرایش به انعطاف در کتیبه‌های معماری بیشتر می‌شود. ارزیابی داده‌ها حاکی از آن است که در ابتدای این دوره یعنی در بناهای زمان سلطنت تیمور نوع خط و ترکیب کتیبه‌ها ساده‌تر بوده است. در عهد شاهرخ که آرامش نسبی بر سرزمین‌های باقی‌ماندهٔ تیموری مستولی می‌شود، در سایه حمایت این پادشاه هنردوست و درنتیجه فعالیت کارگاه هنری دربار، سبک تیموری شکل گرفته و عناصر تزئینی به اشکالی ظریف‌تر و پیچیده‌تر تبدیل می‌شوند؛ اما پس از مرگ شاهرخ درنتیجه کاهش قدرت تیموریان و تحولات اجتماعی به وجود آمده، از میزان ساخت‌وسازها توسط خاندان سلطنتی کاسته شده و طبقات لشکری و اداری و روحانیون نقش گسترده‌تری در احداث بناها پیدا می‌کنند و ازآنجایی‌که تمکن مالی این افراد در حد خاندان سلطنتی نبوده است در آثارشان با تزئینات ساده‌تری مواجه می‌شویم. بااین‌وجود همچنان شاهد گرایش سبکی به انعطاف و پیچیدگی بیشتر در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز که نمایانگر میراث باقی‌مانده از عهد تیموری است هستیم.

در تبیین بیشتر این فرازوفرودها در کتیبه‌های عهد تیموری می‌توان از مثال‌هایی کمک گرفت: در کتیبه‌های خواندنی نمونه‌های اولیه، تک‌سطری و به خط تعلیق یا ثلث بودند، در اواسط قرن نهم، فرم کتیبهٔ مادر و بچهٔ ثلث–کوفی به اوج کمال می‌رسد و در انتهای این دوره کم‌کم به سمت از دست دادن بخش کوفی خود پیش می‌رود. در کتیبه‌های پوشاننده، کلمات و عبارات کوفی که ابتدا به‌صورت یکپارچه و درهم سطح را می‌پوشاندند، به‌مرور در قالب فرم‌های هندسی درآمدند و درنهایت از حجم استفاده از آن‌ها کاسته شد. در کتیبه‌های تزئینی، در کنار تداوم تزئینات کوفی بنایی در قالب اشکال هندسی، در بناهای نیمهٔ دوم قرن نهم به بعد شاهد پیچیده‌تر شدن سایر کتیبه‌ها و متنوع شدن ترکیب و قاب آن‌ها و افزایش میزان استفاده از کتیبه‌های گردان و خط ثلث هستیم. همه این موارد نشان از بالندگی سنت تصویری کتیبه‌های معماری دارد.

اما به لحاظ محتوی در همهٔ انواع کتیبه‌ها، چهار مضمون به‌صورت مداوم به چشم می‌خورد:

– ستایش پروردگار و بزرگان دین: تنها نیرویی که ازلی بوده و ابدی است خداست و او شایسته ستایش است و نمایندگان او بر زمین نیز شایسته یادآوری و تکریم. بیشترین تکرار این مضمون را در کتیبه‌های پوشاننده می‌بینیم. در این کتیبه‌ها که سطوح بنا را در بر می‌گیرند غالباً تسبیح پروردگار و احترام به اولیای دین و تکرار شعارهای دینی در فرم‌هایی آزاد یا در چهارچوب اشکالی هندسی که بر تأثیر کوبندهٔ آن‌ها بر ذهن می‌افزاید جوی روحانی را تداعی کرده و ذهن را برای پذیرش بنا به‌عنوان نمادی از تقدس آماده می‌کند. این‌چنین است که بانی بنا تلاش خود را در نمایش سرسپردگی به دین به رساترین شکل ممکن آشکار می‌سازد.

– تأکید بر مقام ظل اللهی سلطان بر زمین: در کتیبه‌های خواندنی مساجد، پیوستگی نام بانی یا سلطان با آیاتی از قرآن و احادیثی که بر سنت حسنه بودن ساخت مسجد تأکید می‌کنند و آن را فعل انسان‌های پاک می‌دانند (آیه ۱۲۷ سوره بقره و آیه ۱۸ سوره توبه)، به‌طور غیرمستقیم بر احراز این شرایط توسط سلطان اشاره دارد. کتیبه‌های بسیاری (در انواع مختلف ابنیه) به‌طور مستقیم «ظل‌اللهی بودن مقام سلطان» را تذکر می‌دهند.

– مرگ و فانی بودن دنیای خاکی: که در بناهای شاه زنده با نوعی حسرت در غم از دست دادن متوفی به حالتی تغزلی خودنمایی می‌کند، در بسیاری بناهای بعدی نیز به چشم می‌خورد. این مضمون با شرایط اجتماعی عهد تیموری که ابتدای آن مصادف با حملات مکرر تیمور و ایجاد فضای رعب و ناامیدی در جامعه بوده و میانهٔ آن نیز دوران رواج تصوف و آمیختگی آن با دین است، پیوند تنگاتنگ دارد.

– تعلیم انسان و هدایت او در زندگی: که در آیات، احادیث و روایات متعدد وارد شده است.

علاوه بر این مضامین که در عهد تیموری به شکل خاصی جلوه‌گر شده‌اند، محتوای کتیبه‌ها اطلاعات عمومی‌تری را نیز ارائه می‌دهند که از آن جمله‌اند: اطلاعات احداثیه بنا و یا آیاتی متناسب با کارکرد کل بنا (همچون کاربرد سوره ملک در گور امیر) و یا اجزای آن (همچون آیاتی در باب خلقت آسمان‌ها و زمین در رأس مناره یا سوره نور در ایوان مقصوره).

هرچند محتوای کتیبه‌های معماری عهد تیموری در اکثر موارد به زبان عربی است اما استفاده روزافزون از زبان فارسی در آن‌ها جالب‌توجه است. در مقابر شاه زنده در ابتدای عهد تیموری با عبارات فارسی مواجه می‌شویم اما رونق آن بیشتر در اواخر قرن نهم هجری است.

* * *

دستاوردهای حاصل از این بررسی، نتیجه توجه به ساختارهای کلی کتیبه‌های معماری تیموری است. در طبقه‌بندی صورت گرفته، هر یک از انواع سه‌گانه کتیبه‌ها، ظرفیت انجام پژوهش‌های عمیق‌تری را دارد. علاوه بر آن در اینجا تنها به اهداف اولیه ایجاد کتیبه پرداخته شده است؛ به‌طورقطع در پس آن‌ها اهداف و انگیزه‌های عمیق‌تری نهفته است که نیازمند بررسی زمینه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... ایجاد آن‌هاست. مطالعه پیام‌هایی که از طریق این کتیبه‌ها انتقال

داده می‌شده، می‌تواند اطلاعات جدیدی را از حیات فرهنگی عهد تیموری ارائه دهد.

فهرست منابع

۱. آژند، یعقوب. (۱۳۸۷). ***مکتب نگارگری هرات***. تهران: فرهنگستان هنر.

۲. اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). ***معماری تیموری در خراسان***. ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.

۳. الهی‌زاده، حسن، محمد دوست لشکامی، کبری، و نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۳). «بررسی محتوایی کتیبه‌ای مساجد خراسان در عهد تیموری». ***خراسان بزرگ***. سال پنجم، (شماره ۱۷)، صص ۱۱۸-۹۹.

۴. بلر، شیلا اس، و بلوم جاناتان ام. (۱۳۸۶). ***هنر و معماری اسلامی***. ج۲. ترجمه یعقوب آژند، تهران: فرهنگستان هنر.

۵. پوپ، آرتور. (۱۳۸۸). ***معماری ایران*** .تهران: اختران.

۶. پوپ، آرتور، و اکرمن، فیلیس. (۱۳۸۷). ***سیری در هنر ایران .از دوران پیش از تاریخ تا امروز***. ج۴. ترجمه سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی.

۷. تاکسون، ویلر ام. (۱۳۷۶). «جایگاه خوشنویسی در معماری مساجد». (ترجمه مهدی حسینی). ***هنر***. تابستان و پاییز ۱۳۷۶، (شماره ۳۳)، صص ۳۳-۲۰.

۸. حسینی‌نیا، سید مهدی و دیگران. (۱۳۹۵). «مقایسه‌ی کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود». ***پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران***. پاییز و زمستان ۱۳۹۵ (شماره ۱۱)، صص ۲۰۶-۱۹۱.

۹. شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۹). «بررسی تزئینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات». ***مطالعات هنر اسلامی***، بهار و تابستان ۱۳۸۹، (شماره ۱۲)، صص ۹۸-۷۳.

۱۰. شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۱). «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان». ***فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)***. سال دوازدهم (شماره ۴۳)، صص ۱۱۱-۶۲.

۱۱. شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۸). «تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی». ***مطالعات هنر اسلامی***. پاییز و زمستان ۱۳۸۸، (شماره ۱۱)، صص ۱۰۴-۷۹.

۱۲. شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۴). ***عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان***. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

۱۳. صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۱). ***شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی. کتیبه های مسجد گوهرشاد***. مشهد :آستان قدس رضوی (به نشر).

۱۴. ویلبر، دونالد، و گلمبک، لیزا. (۱۳۷۴). ***معماری تیموری در ایران و توران***. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

15. Clévenot, Dominique. (2000). ***Ornament and decoration in Islamic architecture***. London: Thames & Hudson.

16. Golombek, Lisa. (1969). ***The Timurid Shrine at Gazur Gah***. Torento: Royal Ontario Museum.

17. Grabar, Oleg. (1992). ***The Mediation of Ornament***. Oxford: Princeton University.

18. Lentz, Thomas W.; Lowry, Gleen D. (1989). ***Timur and the princely vision: Persian art and culture in the fifteenth century***. Washington, D.C.: Los Angeles Country Museum of Art; Arthur M. Sackler Gallery; Smithsonian Institution Press.

۱۹. فهرست تصاویر

۲۰. خسروی بیژائم، فرهاد. (۱۳۸۶). آرشیو عکس شخصی.

۲۱. شدّه، علی. «خراسان رضوی- مدرسه غیاثیه». (۹۶/۱۱/۸) از http://ostani.hamshahrilinks.org/ArchiveAlbum/Detail?id=۱۷۰۶۲۹.

۲۲. گریوانی، محمدرضا. (۱۳۸۶). آرشیو عکس شخصی.

۲۳. هدایت، شبنم. «مسجدجامع اصفهان (عتیق)». (۹۶/۸/۳۰) از http://www.h-kr-tu.blogfa.com/post-165.aspx

۲۴. هیهاتی آذر، علی امین «مجموعه اول کتیبه‌های مسجد کبود تبریز معروف به فیروزه جهان اسلام». (۹۶/۱۱/۱۲) از http://www.ney-negar.blogfa.com/post/۱۵۷

25. Afshar, Shervin.«File:Tabriz-BlueMosque». (96/11/8) from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tabriz-BlueMosque-01.jpg.

26. Blair,Sheila; Bloom, Jonathan. «Decorative motif composed of the word "Allah"».(96/9/15) from https://archnet.org/media_contents/1564

27. Blair,Sheila; Bloom, Jonathan. « Detail of decoration on the inner face of portal, west side». (96/9/16) from https://archnet.org/collections/15/media_contents/1569

20mosque%20of%20Tabriz&imgt=0&ps=100&pn=2&cbstore=0#BHM=foo.
38. Nowak, Kasia. «Architectural detail, Ulugh Beg Madrasah, Registan Square, Samarkand, Uzbekistan» (96/8/6). from https://www.alamy.com/stock-photo-architectural-detail-ulugh-beg-madrasah-registan-square-samarkand-66349029.html
39. Nowak, Kasia. «Architectural detail, Ulugh Beg Madrasah, Registan Square, Samarkand, Uzbekistan». (96/8/10) from https://www.alamy.com/stock-photo-architectural-detail-ulugh-beg-madrasah-registan-square-samarkand-66349844.html
40. O'Kane, B.« detail of cuerda seca tiles, Aq Saray, Timur's palace, Shahr-i Sabz, Uzbekistan ». (96/10/29) from https://www.alamy.com/stock-photo-architectural-detail-ulugh-beg-madrasah-registan-square-samarkand-66349029.html
41. O'Kane, B.« detail of cuerda seca tiles, Aq Saray, Timur's palace, Shahr-i Sabz, Uzbekistan.» (96/10/30) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-cuerda-seca-tiles-aq-saray-timurs-palace-shahr-i-sabz-uzbekistan-50752752.html
42. O'Kane, B.« detail of mihrab in Muzaffarid prayer hall in the Friday Mosque of Isfahan, Iran». (96/8/30) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-mihrab-in-muzaffarid-prayer-hall-in-the-friday-mosque-of-62559118.
43. O'Kane, B. «detail of tile mosaic, Aq Saray, Timur's palace, Shahr-i Sabz, Uzbekistan» (۹۶/۸/۹) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-tile-mosaic-aq-saray-timurs-palace-shahr-i-sabz-uzbekistan-50752658.html
44. O'Kane, B. «detail of tilework from the east iwan of the Shrine of Abdallah Ansari, Gazur Gah, Herat, Afghanistan». (96/8/1) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-tilework-from-the-east-iwan-of-the-shrine-of-abdallah-ansari-65393756
45. O'Kane, B. «detail of tilework, Madrasa of Ulugh Beg, Samarqand, Uzbekistan». (96/8/7) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-tilework-madrasa-of-ulugh-beg-samarqand-uzbekistan-50522948.html
46. O'Kane, B. «detail of tilework on ayvan, The Timurid madrasa of Khargird, Khorasan, Iran». (96/11/7) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-
28. Demchenko, Igor. «Shrine of Khwaja Ahmad Yasavi». (96/9/10) from https://dome.mit.edu/handle/1721.3/52190
29. Demchenko, Igor. «Shrine of Khwaja Ahmad Yasavi». (96/9/11) from https://dome.mit.edu/handle/1721.3/52202
30. «Historical monuments of Samarkand».(96/9/12) from http://sohibqiron.uz/gallery/en-US/historical-monuments-of-samarkand.
31. Kennedy, Thalia. «FROM THE FIELD: Significant historic and cultural site in Afghanistan restored». (96/9/28) from http://savingantiquities.org/the-aktc-restoration-of-the-funerary-complex-of-khwajah-ansari-at-gazur-gah-herat-afghanistan/
32. «Khwaja Abd Allah Ansari Shrine». (96/11/7) from https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g660707-d6109631-Reviews-Khwaja_Abd_Allah_Ansari_Shrine-Herat_Herat_Province.html#photos;aggregationId=101&albumid=101&filter=7&ff=127223465
33. Longhurst, Melvyn. « Decorative wall on front of Ulugh Beg Madrasah, also known as Ulugbek Madrasah, Registan Square, Samark»(96/6/19) from https://www.alamy.com/stock-photo-decorative-wall-on-front-of-ulugh-beg-madrasah-also-known-as-ulugbek-64536204.html
34. Marshall, J. «Bibi Khanym Mosque, Samarkand, Uzbekistan».(96/8/6) from https://www.alamy.com/stock-photo-bibi-khanym-mosque-samarkand-uzbekistan-37734598.html
35. Marshall, J. «Detail of Timurid architecture, Bibi Khanym Mosque, Samarkand, Uzbekistan». (96/9/9) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-timurid-architecture-bibi-khanym-mosque-samarkand-uzbekistan-37734576.html
36. Marshall, J. «Timurid tiling, Bibi Khanym Mosque, Samarkand, Uzbekistan». (96/8/۵) from https://www.alamy.com/stock-photo-timurid-tiling-bibi-khanym-mosque-samarkand-uzbekistan-37759620.html
37. Mas-oo-di, Ammar. «Watercolor of Quran calligraphy tiles decoration in Blue mosque in Tabriz, Iran» (96/10/26) from http://www.alamy.com/search.html?qt=blue%

tilework-on-ayvan-the-timurid-madrasa-of-khargird-khorasan-58644709

47. O'Kane, B. «detail of underglaze painted tiles from the entrance iwan of the Shrine of Abdallah Ansari, Gazur Gah, Herat, Afghanistan». (96/9/28) from https://www.alamy.com/stock-photo-detail-of-underglaze-painted-tiles-from-the-entrance-iwan-of-the-shrine-65393582.html

48. O'Kane, B.« Exterior facade of Madrasa of Ulugh Beg, Samarqand, Uzbekistan».(96/8/5) from https://www.alamy.com/stock-photo-exterior-facade-of-madrasa-of-ulugh-beg-samarqand-uzbekistan-7933521.html

49. O'Kane, B. «Masjid-i Kabud, Blue Mosque, Tabriz, Iran». (96/10/25) from https://www.alamy.com/stock-photo-masjid-i-kabud-blue-mosque-tabriz-iran-8597898

50. O'Kane, B. «Masjid-i Kabud, Blue Mosque, Tabriz, Iran» . (96/10/26) from https://www.alamy.com/stock-photo-masjid-i-kabud-blue-mosque-tabriz-iran-8597898.html

51. O'Kane, B. «Masjid-i Kabud, Blue Mosque, Tabriz, Iran». (96/10/28) from https://www.alamy.com/stock-photo-masjid-i-kabud-blue-mosque-tabriz-iran-8597903.html

52. O'Kane, B.« stock-photo-detail-of-tilework-madrasa-of-ulugh-beg-samarqand-uzbekistan »(96/9/12) from www.alamy.com/stock-photo-detail-of-tilework-madrasa-of-ulugh-beg-samarqand-uzbekistan-50523048

53. O'Kane, B. «stock-photo-facade-of-tomb-of-shad-i-malik-aqa-shah-i-zinda-necropolis-samarkand» (۹۶/۸/۶) from www.alamy.com/stock-photo-facade-of-tomb-of-shad-i-malik-aqa-shah-i-zinda-necropolis-samarkand-11009788.html

54. O'Kane, B.«tile mosaic foundation inscription of madrasa, Khargird, Iran »(96/7/11) from https://www.alamy.com/stock-photo-tile-mosaic-foundation-inscription-of-madrasa-khargird-iran-165123354

55. Osborne, Christine. « Old blue and white tile in the Shah-i-Zinda necropolis» . (96/8/3) from https://www.alamy.com/stock-photo-old-blue-and-white-tile-in-the-shah-i-zinda-necropolis-54239157.html

56. «Rigestan». (96/9/20) from https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g298068-d317897-Reviews-Registan-Samarkand_Samarqand_Province.html#photos;aggregationId=101&albumid=101&filter=7&ff=278625032

57. Rogova, Julia. « Samarkand: shah i zinda mausoleum ornament» . (96/11/10) from https://www.alamy.com/stock-photo-samarkand-shah-i-zinda-mausoleum-ornament-165168057.html

58. Wyss, Patrizia. «Asia, Iran, Tabriz, Blue mosque». (96/10/26) from https://www.alamy.com/stock-photo-asia-iran-tabriz-blue-mosque-57960784.html

59. «Yasaui Mausoleum, Kazakhstan». (96/9/10) from http://ttnotes.com/yasaui-mausoleum.html#gal_post_13253_yasaui-mausoleum-turkestan-2.jpg

60. Zwegers, Arian. «File:Samarkand, Bibi-Khanym Mosque». (96/9/8) from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Samarkand,_Bibi-Khanym_Mosque_(6238617046).jpg.